

Смоленск хоорайга Россияның сумо чемпионаты болуп эрткен. Маргылдаага эр болгаш херээжен шупту 300 спортчу киришкен. Олар хуваалда аайы-биле сес аңгы деңзи категориязынга хүрешкен. Тывадан Шалбачы Күжүгет (70 кил), Айбек Даш-Шиви (77 кил) Мерген Моңгуш (100 кил) 1-ги черни алган, Батрак Баасан (100 кил) – 2-ги черни, Ооржак Артыш (85 кил), Кайгал-оол Ондар (100 кил) – 3-кү черни төлөтти-биле чаалап алган. Чемпионаттың түңнелдери-биле апрель 23-те Таллин хоорайга Европаның сумо чемпионатында кирижир, чурттуң национал командазының төлээлээр бөлүк спортчулары база шилип алган.

ТР-ниң Дээди Хуралының 25 чылы

ДЕПУТАТТААРЫ – БЕРГЕ АЖЫЛ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының 25 чылынга тураскааткан "Тыва парламентаризм: төөгүлүг арга-дуржулга, амгы байдалы болгаш келир үеде сайзыралы" деп эртем-практиктиг конференция март 22-де Тываның күрүне университетинге болуп эрткен. Республиканың бо дээди хоойлужудулга органының депутаты аңгы-аңгы чылдарда соңгуттуруп чорааннар, тыва парламентиниң амгы үеде депутаттары, тустус черлерде төлээлекчилер хуралдарының депутаттары, хей-ниити организацияларның төлээлери болгаш күүседикчи органнарның ажилдакчылары, төөгүчү эртемденнер, Тываның күрүне университетиниң төөгү факультетиниң студентилери дээш ниитизи-биле 200 ажыг кижилер ооң ажылынга киришкен.

ТР-ниң ДХ-ниң Даргазы К.Т. Даваа.

Эртем-практиктиг конференцияны эрттиргениниң кол сорулгазы – тыва парламентаризмниң төөгү уjur-дузалыг болушкуннарын болгаш амгы үеде сайзыралының кол айтырыгларын сайгарары. Тыва Республиканың Дээди Хуралының 25 чылынга тураскааткан "Тыва парламентаризм: төөгүлүг арга-дуржулга, амгы байдалы болгаш келир үеде сайзыралы" деп эртем-практиктиг конференцияны ТР-ниң Дээди Хуралы, ТР-ниң Чазаның чанында Гуманитарлыг болгаш тускай социал-экономиктиг шинчилелдер институту, Тываның күрүне университети белеткеп, организаастап эрттиргенер.

Эртем-практиктиг конференцияның эгезинде Тыва Республиканың Дээди Хуралының төөгүзүнүң дугайында кинону көргүскен.

Тыва Арат Республика тургустунган соонда хөгжүп эгелзэн тыва парламентаризмниң онзагай төөгүзүндө сөөлгү 25 чылдар Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ажылының үезинге хамааржыр. Тыва парламентиниң тургустунганы болгаш ажылының угланышкыны, утка-шынары Россияның өске регионнарының парламентарилериниң ажил-чорудулгазы-биле дөмей-даа болза, ооң эрткен оруунда бодунуң бир янзы коопалары бар.

Ол коопаларның бирээзи 1993 чылдың октябрь айда Тыва Республиканың үндэзин хоойлузу Конституцияны хүлээп ап, Тыва Россияның составындан үнүп болурун дугайында чүүлду аңаа киригени. Ол Конституцияны хүлээп алган соонда Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларына белеткелдер эгелзэн. Конститустуг чаартышкынар бистир республикавыска 1992-1993 чылдарда, Россияның өске регионнарына деңизерге, революсчу өзү-биле чоруп турган. Ооң дугайында 1993 чылда тыва парламентиниң удуртукчузу турган Каадыр-оол Бичелдей эртем-практиктиг конференцияга сактып тура, "Революсчу хөөн тываларның ханында болдур ийин" деп каксы

чугаалаан.

А ол үеде Россияның Президентизи Борис Ельцин биле Россия Федерациязының Дээди Сөвединиң аразында политиктиг чөрүлдзэлериң уруунда 1993 чылдың октябрь 4-те Дээди Советтиң бажынын Борис Ельцинниң айтышкыны-биле танкылардан боолаан, күрүнениң дээди хоойлужудулга эрге-чагыргазын күшбиле дүжүрген соонда Россияга төлээлекчи эрге-чагырганың реформазы эгелзэн. Ол реформа РФ-тиң Президентизи Борис Ельцинниң Чарлыы ёзугаар чоруп турган.

Нарын политиктиг болгаш экономиктиг байдалга республиканың эрге-чагыргазының чаа хоойлужудулга органы тургустунуп эгелзэн.

Тыва Республиканың Үндэзин хоойлузу ёзугаар 1993 чылдың декабрь 12-де Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) –хоойлужудулганың чаа органының депутаттарының соңгулдалары болган. ТР-ниң Дээди Хуралының 32 депутатының 27-зи чаңгыс мандаттыг округтардан соңгуттурган, а 5 депутат хей-ниити организацияларның болгаш партияларның даңзызы-биле соңгуттурганы Тывага болгаш Россияга соңгулдалар төөгүзүндө чаа чүүл болган.

ТР-ниң Дээди Хуралының бирги чыыжының мурнуку чыыштардан ылгалдыг талазы – депутаттар шупту доктаамал профессионал үндэзинге ажилдап турганы.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) бирги сессиязының баштайгы хуралы 1994 чылдың январь 6-да болуп эрткен. Ооң даргазынга Каадыр-оол Бичелдей соңгуттурган. Парламентиге 3 фракция ажилдап турган: аграр партиязының, Тываның улустун партиязының болгаш херэзжен депутаттарның фракциязы.

Чоннуң соңгул алган депутаттары республикада байдалды чогумчудар болгаш ону быжыглаарының оруктарын кыска үе дургузунда дилеп тывар, девискээрниң социал-экономиктиг хөгжүлдзениң узун хуусаалыг болгаш чугула угланышкыннарын тодаргайлаар уjurлуг турган.

Экономика болгаш саң-хөө, конститустуг эрге-хоойлу политиказы, күрүне тургузуу, аграр болгаш социал политика база парламентарилер аразында харылзаалар адырларына хоойлужудулга ажил-чорудулгазын Дээди Хурал боттандырып эгелзэн. Хоойлужудулга болгаш хүлээп алган хоойлуларның күүселдези ТР-ниң Дээди

Хуралының онза кичээнгейинге турган. Тыва Республикада күрүне эрге-чагыргазының ажылынга деңизгүрлүг чорукту деңнеп тударынга ооң эргебайдалы четчир болган. Тыва Республиканың Конституциязын хүлээп алырынга, Чазак Даргазының оралакчыларының шупту албан-дужаалдарына болгаш чамдык сайыттарның албан-дужаалдарына томуйлаашкыннарга болгаш халаашкыннарга чөпшээрэжиринге азы ойталаарынга Дээди Хурал бүрүн эргелерлиг апарган. Тыва Республиканың хоойлужудулга эрге-чагыргазының чаа болгаш эрги институттарының бүрүн эргелериниң бир онзагай ылгалы чогум-на ында болган.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ийиги чыыжының ажылы 1998 чылдың июнь 23-те эгелзэн. Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазына аныак

Эртемден Н.М. Моллеров.

депутат Шолбан Валерьевич Кара-оол соңгуттурган. Амгы үеде ол Тыва Республиканың Баштыңы – Чазаның Даргазы. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ийиги чыыжының хоойлужудулга ажылының кол угланышкыны Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинниң 2000 чылда Айыткалынга салган чуртка чаңгыс аай хоойлу-дүрүм девискээрин тургузар талазы-биле сорулганы күүседир дээш, Тыва Республиканың Конституциязын болгаш хоойлуларын федералдыг хоойлужудулгага дүүштүр эде ажилдап кылыры болган.

Планныг экономикадан рыноктуг харылзааларже шилчилге үезиниң элзэн каш үндэзин хоойлуларын 1991-1998 чылдарда Тыва АССР-ниң Дээди Сөвединиң болгаш

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттары хүлээп алган. Ол дээрже "Рынок өртекттерин либеризастаарының дугайында", "Күрүне өнчүзүн күрүнени эвес болдурар дугайында", "Күрүне өнчүзүн хуужударының дугайында", "Пенсия фондузун, Албан-биле медицина камгалалының фондузун, Социал камгалал фондузун тургузарының дугайында" хоойлулар, Үндүрүг болгаш Бюджет кодекстери дээш оон-даа өске-даа.

2001 чылдың май 6-да Тыва Республиканың референдумунга Тыва Республиканың чаа Конституциязын хүлээп алган, ооң-биле холбаштыр 2002 чылда ийи палаталыг парламент Улуг Хуралдың депутаттары соңгаан. Чаа Конституция ёзугаар Улуг Хуралдың үстүкү – Төлээлекчилер палаталарына 130 депутат, адаккы – Хоойлужудулга палатасына 32 депутат соңгуттурган. Тыва Республиканың Төлээлекчилер палатасының даргазынга Д.К.Х. Ооржак соңгуттурган. 2006-2010 чылдарда Х.Д. Моңгуш бо албан-дужаалга ажилдаан. Хоойлужудулга палатасының даргазынга В.М. Оюн ийи хуусаа улаштыр соңгуттурган. Хоойлужудулга палатасының даргазының оралакчызы турган В.Г. Вальков В.М. Оюну түр када солаан.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) сөөлгү ийи чыыштары Тыва Республиканың Баштыңы, Тыва Республиканың Чазаның муниципалдыг тургузуглар болгаш хей-ниити организациялар-биле сырый харылзаалыг ажилдап турар. Республиканың дээди күүседикчи эрге-чагыргазының, тус чер бот-башкарылга органнарының удуртулгазы, хей-ниити организацияларның төлээлери янзы-бүрү парламент хемчеглериниң доктаамал киржикчилери. Парламентиниң болгаш республиканың Чазаның квартал санында Чөвүлелинге чоокку үеде хоойлужудулга ажылының сорулгаларын чугаалажып турар. Ындыг кады ажилдажылга республикага дыка ажыктыг, чүге дээрже парламентиниң болгаш республиканың Чазаның мурнунда чаңгыс сорулга турар – Тыва Республиканың хоойлулары-биле быжыглаттыг регионнуң экономиктиг хөгжүлдэзи.

Тыва Республиканың Дээ-

ди Хуралының 25 чылы тураскааткан "Тыва парламентаризм: төөгүлүг арга-дуржулга, амгы байдалы болгаш келир үеде сайзыралы" деп практиктиг конференцияны ТР-ниң Чазаның Даргазы К.Т. Даваа ажиткаш, чыылга тыва парламентиниң 25 чылы байырны чедирип таттарга моон-даа соңга түннелдиг ажилдарын

Тыва Республиканың тыңы Шолбан Кара-оолдундан байыр чедирип сөстөрүн ТР-ниң Чазаның Даргазының оралакчызы толий Дамба-Хуурак чуга

Тыва Республика та биле кол федералдыг инс Александр Вавилихин, Хуралдың 25 чылы-биле б

ны депутаттарга чедирген Тывага парламентаризм төөгүзүнүң болгаш хөгж

зиниң дугайында илеткеп эртемденнер номчаан. Арат Республикага полит болушкуннарга Салчак То

ролю", "Улуг Хурал – Тыва Республиканың конституциянында" деп илеткелдериң болгаш ажыктыын конф

цияның киржикчилери демде "Хуралдар – Тыва Арат публиканың төлээлекчи

гаш хоойлужудулга органы (1921-1944 чч.)" деп илеткеге төөгү эртемнериниң, тору Николай Моллеров т парламентаризмниң төөг

ам-даа шинчилеттинмээн ылаңгыя ТАР үезиниң докт

тилер амга чедир хаагыт артыышаан деп демдеглэ

"Тыва парламентаризм гүлүп арга-дуржулга, амгы далы болгаш келир үеде

зыралы" деп эртем-практик конференцияның киржикчи конференцияның резолюция хүлээп алган.

Тываның баштайгы хоойлужудулга органы – Тыва Республиканың Дээди Ху

лының 100 чылынга тураскааткан "Тываның парламентаризм деп II эртем-практиктиг кон

ференцияны 2021 чылда эрттири, ТАР-ның Улуг Хуралы 100 чылынга уткуштур үндэ

эртем шинчилелдерин ажадап кылырын ТР-ниң Чазаны чанында Гуманитарлыг болт

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫҢЫ

Тыва Республиканың Баштыңының хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында

тура болгаш уран чүүлгә хей чылдар иштин-еткилдиг күш-ажылы Тыва Республиканың чыныгы хүндүлел бижии-биле шаңнаары болза: Маңнайевна Кар-Кызыл кожуунун төл-библиотека системазы» тал бюджеттиг албан директору; Тира Тыртты-Караев-гысты – «Чеди-Хөл» үн культура сайзырал муниципал бюджеттиг ал-ниң культурулгү дышта-жыл-чорудулгазының изи;

Михайловна Молотил-«Кызыл кожуунун Сук-нун Бичии уругларның школаны» муниципал албан чериниң (херек изи) делопроизводи-

Алексеевич Моңгуш-«Тываның национал болгаш ыры ансамб-не бюджеттиг албан ыгыт-хөөмөй артизи; Туноловна Сайын-«Чеди-Хөл кожуунун сайзырал төвү» муниципал албан чериниң

илге адырынга хей ак сеткилдиг ажылы на Васильевна Сара-Регионалдыг инфор-е ажаар төптүн удур-Тыва Республиканың е шынарын үнелээр күрүнө бюджеттиг ииниң директорунун

ты. Тыва болгаш спорт-дезинге кириген идеп-

кейлиг ачы-хавыязы дээш Умар Русланович Тебиевти – «Федералдыг медицина-биологтук агентствонун спортчу медицина болгаш реабилитацияның федералдыг эртем-клиниктиг төвү» федералдыг күрүнө бюджеттиг албан чериниң спортчу медицина талазы-биле эмчи.

Идепкейлиг хей-ниитижи ажил-чорудулгазы дээш Буян-маа Кара-ооловна Кара-Салды – Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Аппарадының информастыг политика органиастаар эргелелиниң болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) федералдыг эрге-чагырга органнары, тус чер бот-башкарылга органнары, хамааты ниитилелдин институттары-биле кады ажилдажылга талазы-биле органиастыг хандырылга комитетиниң килдис даргазы;

Айдың Оолакайович Кууларны – «Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагыргазының күүсекчи болгаш хоолжудулга органнарының ажил-чорудулгазын хандыра талазы-биле автобазы» Тыва Республиканың күрүнө бюджеттиг албан чериниң дежурный-механиги;

Вячеслав Калын-оолович Кыргысты – милицияның хала-жылгада майору;

Эрес Михайлович Хууракты – Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаты.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ Кызыл хоорай 2019 чылдың март 19 № 67

Кызыл хоорайның ниити ортума билиг школаларының аразынга уран номчулга мөөрейин чылдың-на март айда эрттирери чаңчыл болган. Бо удаада марттың 21-де Кызылдың 5 дугаар школа-гимназиясынга мөөрей болуп эрткен. Ниитизи-биле алып болза, бо 2019 чылда мөөрейниң XXI дугаары эрткени ол. Бо солун хемчег ол-ла школаның тыва дыл болгаш литература башкызы Е.Б. Ондарның эгелээшкини-биле тургустунган болгаш ийи он чыл улаштыр уламчылап турары ол-дур.

Март 21-де эрткен мөөрейниң темазы «Делегей литературазы тыва дылда» деп аттыг болган. Е.Б. Ондарның бо теманы шилип алганында ужур-ла бар, чүге дизе уругларны чүгүе тыва, орус чогаалчыларның ажилдары-биле эвес, а өске аймак сөөк чогаалчыларның чогаалдарына аныяк-өскенниң сонургалын оттурары, тыва дылынга камныг, хүндүткелдиг, ынак болурунга чаңчытырары болур.

Уран номчулга эгелээриниң мурнунда мөөрейниң тургузучу башкы Е.Б. Ондардан каш айтырылгала харылап бээрин диледим.

– Бо удаада жюриге кымнар ажилдаарып, Ефросинья Бичеп-деевна?

– Журиниң даргазы Тываның улустун артизи Надежда Кууларовна Наксыл, кижигүн-нери Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кижигүннери, шүлүкчүлер Мария Амын-ооловна Күжүгет биле Лидия Хорагаевна Ооржак. Ооң мурнунда чылдарда бистиң мөөрейивиске деткичлеп, жюриге доктаамал ажилдап келгеннерни онзалап дем-

АРГА-ДУРЖУЛГА-ДАА, СОНУУРГАЛ-ДАА БЕДЭЭН

деглеп, өөрүп четтиргенивисти илередир-дир бис. Ол дээрге уран номчулганың «хааны» деп болур Анатолий Сергеевич Серен-дир. Оон аңгыда эртемден Маргарита Базыр-ооловна Кунгаа, ТР-ниң алдарлыг артизи Мерген Хомушку олардыр. Боттарының арга-сүмезин уругларга берип, оларның уран номчулгага сонургалын оттурарына улуг үлүг-хуузу кирип турарлар.

– Шаңнал-макталдарны сонургадап көрүңерем...

– Мен сес катап 11-ги классы доостурган мен. Ынчангаш ол доозукчуларым чээрби ажыг чыл иштинде меңээ деткиччилеп, шаңнал-макталдар тыпсырынга дузалажып келгеннер. Бо чылгы мөөрейге 5 дугаар школа-гимназияның 2004 чылда доозукчулары деткиччилеп турарлары ол-дур. Ынчангаш доозукчуларымга улуу-биле четтиргенимни солун арнын дамчыштыр илередип тур мен.

– Мөөрейге өөреникчилерин эки белеткеп, тиилелге чедип алырынга улуг рольду ойноп турар башкы коллегаларыңардан кымнарны адап болур силер?

– 5 дугаар школада кады ажилдап турар коллегам Чечена Идей-ооловна Калиндүүнүн өөреникчилери удаа-дараа шаңналдыг черлерни ап, тиилел-даа келген чүве. 3 дугаар школаның киржилгези эки. 11 дугаар школадан А.Б. Майынды, 7 дугаар школадан А.М. Мөгө-Хүрөң оларны чоргаарал-биле

демдеглексээр-дир мен.

– Четтирдим, башкы. Чедишкениңни күзедим.

Мөөрейни сонургап көрүп, дыңнап, тааладык. Шынап-ла, баштайгы чылдарга деңнээрге, уруглар, оолдарның сценага алдынып турары, чингине тыва аянга чугаалап турары кайы хире ылгалдыг апарганын бадыйткады. Оларның аразындан келир үениң башкылары, артистери үнери-даа чадавас.

Ам тиилекчилер-биле таныштырай: 1-ги черни 3 дугаар школаның 10-гу класының өөреникчизи Айлана Хангай бүзүрелдин-биле чаалап алган (башкызы А.Д. Допчут). 2 дугаар черде 5 дугаар школа-гимназияның 10-гу классчызы Кунчун Кончок (башкызы Е.Б. Ондар). 3-кү черни 7 дугаар школаның өөреникчизи Каң-Демир Күжүгет ээлзэн (А.М. Мөгө-Хүрөң). Номинациялар аайы-биле тиилекчилер база хей болган. «Уран сөстен угаан сергээр» деп тускай шаңналга 12 дугаар школаның өөреникчизи Азиян Күжүгет, «Мээң ынак чогаалчым» деп шаңналга Туй-кормаа Куулар, Сүктөрмаа Ним-Доржу (школа №16), «Тиилелге чүткүл дээш» – Айкиз Чамзырай (школа № 3), «Көрүкчүнүн сонургалы» – Айдысмаа Намзырай (школа № 9) болгаш өске-даа.

Уруглар тыва, орус, моол, алтай, хакас чогаалчыларның чогаалдарын номчаан.

Светлана БАЛЧЫР.

“Алдын кеш” мөөрейи

ЭТНИКТИГ МОДА ТӨВҮН АЖЫДАР

Экономика яамызы «Алдын кеш» республика чергелиг мөөрейни март 11-ден сентябрь 30-ге чедир эрттирериниң дүрүмүн ажилдап кылганын чугаалады.

«Амыдырал хандырылганың ажилдакчызының хүнүн март айның сөөлгү суббота-зында эрттирип турар бис. Бо хүн бистиң хүндүлүг аалчыларыбыс: Тываның политехниктиг техникумнун өөредилге болгаш бүдүрүлгө практиказының удуртукчузу Александр Буланкин (мээң өөренип турган үемде директор), башкыларым Тамара Киштер, Октябрина Сумба, Шагаан-Арыг хоорайдан Амыдырал хандырылга кооперативиниң хоочуннары Галина Нурзат-оол, Снежана Хемер-оол болгаш байында ада-тедөөлөрүнүн

дааранчыкчыларын чаладык.

Кластерлиг хөгжүлдө төвү тургустунганындан бээр 2 чыл чедип турар. Бо үениң дүргүзүндө дыка хей ажил кылдыган. Кожууннарже үнүшкүннерни органиастап, ажил чок херээжен чонну илередип, мастер-класстарны эрттирип келдивис. Түннелинде олар боттарының херээжен ажилдап алыр аргалыг апарган. Өөредилге курстарының ачызында херээжен кижилер хепти чүгүе быжып, даараарындан аңгыда, кедер хевиниң бодунга тааржыр тускай аян-шинчизин тып билир болурунга өөредип турар» – деп, ус-шеверлер башкызы немени.

Мөөрейниң тиилекчилерин «Национал чаңчылдар», «Кожуун таныштырары», «Амгы үе»,

«Этнокультураның хей хевирлиги», «Улусчу сцена хеви», «Уруглар модазы», «Национал бөрт», «Национал аян-шинчилиг бөрт», «Эдилелдер болгаш суй белек барааннары» деп номинацияларынга илередир. 2019 чылда эгелзэн «Кеш» төлөвилелдин боттанылганы-биле «Алгы-кеш эттээриниң шылгараңгай мини-комплексиз» деп номинацияны база кириген.

ТР-ниң Сайгарлыкчы чорукту деткир фондунун чанында Кластерлиг хөгжүлдө төвү биле ТР-ниң этниктиг мода болгаш дизайн ассоциациязы мөөрейни органиастап эрттирер. Аңаа күзелдиг ус-шевер дааранчыкчылар, эгелеп чоруур болгаш профессионал дизайнерлер, модельерлер, бот-тывынгыр авторлар, дааранырынга ынактар алгы-кештен дараан ажилдарын кириштирип болур.

Тываның политехниктиг техникумунга баштайгы тыва национал хеп дааран кичээлдерни эрттирип эгелзэн башкы Октябрина Сумба. Бүдүрүлгө өөредилгезиниң дээди категориязының мастери 37 чылдарның дүргүзүндө хей санныг дааранчыкчыларны өөреткен. Хоочун башкы алгы-кештен, пөстен тыва тоннары амга дээр даарап турар. Ол чарлаан мөөрейни деткиди.

«Төгерики столдун» киржик-

чилери малдың алгы-кежин чымчадыр эттеп болбаазырадыр болгаш даараар мастер-класстар, семинарларны эрттирерин, чингине тыва стильди тыварын, майыктарны ажилдап кылырын, шенелделер чорудар чехти катап тургузарын, этниктиг мода төвүн ажыдарын дээш өске-даа айтырылганы сайгарып чугаалашкан.

ТР-ниң Сайгарлыкчы чорукту деткир фондунун директору Буян Данзурун амыдырал хандырылганың адырынга хей чылдарда үре-түннелдиг ажилдаан болгаш шылгарааннарга өөрүп четтиришкени бижиктерин болгаш суй белектерни тывыскан.

«Алдын кеш» мөөрей ийи чадага эртер. Шилилде кезээ – кожуун чадазы (август 15-тен сентябрь 15-ке чедир). Түннел кезээ – республика чадазы (октябрь 15-ке чедир).

Шилилде чадазынче анкета-билдиришкенин чурттап турар чериниң аайы-биле муниципалдыг тургузуг чагыргазынче кириер. Республика чадазынче ТР-ниң Сайгарлыкчы чорукту деткир фондунун fpprt@mail.ru электроннуг адресинче «Алгы-кеш» мөөрейинче» деп айтыр азы саазында хевирин бо адресче чорудар: Кызыл хоорай, Эки турачылар кудумчузу 3, 4 дугаар офис. Харылзажыр телефоннар 8(800) 350-62-01 (долгаары халас), 8(39422) 3-62-02.

Шончалай ХОВАЛЫГ. Арслан АРАКЧААНЫҢ тырттырган чуруу.

Сайгарлыкчы чорукту фондун амыдырал хандырылганың адырынга хей чылдарда үре-түннелдиг ажилдаан болгаш шылгарааннарга өөрүп четтиришкени бижиктерин болгаш суй белектерни тывыскан.

Сайгарлыкчы чорукту фондунун директору Буян Данзурун амыдырал хандырылганың адырынга хей чылдарда үре-түннелдиг ажилдаан болгаш шылгарааннарга өөрүп четтиришкени бижиктерин болгаш суй белектерни тывыскан.

Март 23. В. Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театры. Россияның культура ажилдакчыларының хүнүнге тураскааткан байырлалда республиканың бүгү хоорай, суурларындан культураның болгаш уран чүүлдүн ажилдакчылары чыгып келген. Коллегаларның омак-хөглүг мендилежи, байыр чедиржи чугаалашкан шимээн-даа-жы байырлалды улам аян-шинчи кирип тур. Театрның фойезинде чыылган хөй чон-ында делгеттинген хана-солуннарны, фото-чуруктарны, номнарны, коллективтерниң янзы-бүрү делгелгелерин сонуургап көрүп чоруп турлар.

СОЛУН ДЕЛГЕЛГЕЛЕР

Мээң кичээнгеимни чүнүң-даа мурнунда Россияда ат-сураа алгаан Тыва Республиканың Чазааның чанында үрер хөгжүм оркестриниң баштайгы удуртукчузу Тимур Дыртык-оолович Дулуштуң дугайында улуг стенд хаара туду берди. Тываның чоргааралы аларган үрер хөгжүм оркестриниң аъттыг, чадаг, дошта конькилевишаан ойнап ту-

рарын аңгы-аңгы чылдарда тырттырган фото-чуруктарының солунун!

Үрер хөгжүм оркестриниң чедиишкнери чүнүң-даа мурнунда ооң удуртукчунуң мергежилнге бердингенинден эге-

лээни чугаажок. Тимур Дулуш 1994 чылда-ла Кызылдың уран чүүл училищезиниң сургуулу турган үезинде-ле кады өөренип турганы өөрлери-биле «студент үрер хөгжүм оркестрин» тургускан. Училищени дооскаш, аңаа башкылап ажилдаан. 2008 чылда оларның оркестри ТР-ниң Чазааның чанында үрер хөгжүм оркестри кылдыр өскен. Оон бээр бо хөгжүмчүлерниң алдарлыг оруу ажиттыгынган.

Т.Д. Дулуш коллективин янзы-бүрү фестивальдарга кириштирип, хөгжүмчүлерниң арга-дуржулгазын бедидеринче кол кичээнгеимни углап эгелээн. Үрер хөгжүмчүлерниң баштайгы улуг тирилелгези — «Үстүү-Хүрээ» дириг хөгжүмчү болгаш шажынның фестивалында Дээди шаңналды чаалап алганы. Ооң соонда Ригага, Астанага, Моолга, Таиландыга дизе-ле, хөй тирилелгелер чедип алдыганы.

Чогаадыкчы ажилдакчы кижиге болгаш, Тимур Дыртык-оолович доктаамал дилээшкнде. Ынчалдыр ол аъттыг үрер хөгжүм оркестриниң тургузукчузу болгаш эгелекчизи болган. «Азия төвүнде фанфарлар» делегей фестивалының база эгелекчизи болган. Р.Д. Кенденбиль аттыг уругларның уран чүүл школазының чанынга К.Тамдын аттыг чогаадыкчы лабораторияны тургузар бодалды идип үндүргеш, ону амыдыралга боттандырган.

Хөгжүмчүнүң кызымаккай ажилы төлөтти-биле үнелеттинген: 2010 чылда ол ТР-ниң алдарлыг артизи атты алган, 2013 чылда Кемерово облазының губернаторунуң «За веру и добро» медалын, «Моол революцияның 90 чылы» медалын, 2015 чылда «Тыва биле Россияның катышканының 100 чылынга тураскааткан юбилейлиг медалы» биле шаңнаткан.

Бөгүн ат-сураглыг хөгжүмчүнүң эгелеп каан ажил-херектерин үрер хөгжүм оркестри төлөтти-биле уламчылап турарын бо стендиден чоргаарал болгаш хүндүткел-биле катап-

катап сонуургап таныштым. Салым-чаянның аныяк кижиниң «аъдының бажы эрте хоя бергени» дыка-ла хомуданчыг.

НАЦИОНАЛ ХӨГЖҮМ ОРКЕСТРИ

Тыва национал оркестр. Ооң үндезилекчизи Татьяна Туматова Балданга тураскааткан делгелден дыка солун сактыышкыннарны номчудум. «Республикага национал оркестр херек!» дээш, бо башкы куруг черден ону тургузуп шыдаанын эшөөрү, өөредип каан сургуулдары бадыткап чугаалап турар. Шынап-ла, Татьяна Туматова бүгү амыдыралын ол күзелениң боттандыралына тураскааткан. 1988-1989 өөредилге чылында башкы Т.Т. Балдан ХПТУ-4-түн мастери Балдан Чимитович Гамбиев-биле нота деп чүве танывас, ынчалза-даа хөгжүмге улуг сонуургалдыг оолдар, уругларны чыып эгелээн. Национал хөгжүм херекселдерин башкылар боттары чогаадып, чаартып, кылып турар апарган. Ийи-даа чыл четпээнде сургуулдар башкыларының ачызында Горький хоорайга болуп эрткен национал хөгжүм херекселдериниң ойнакчыларының фестивалында Дээди шаңналды чаалап алгаш кээрге, ынчан Кызылдың уран чүүл училищезиниң директору турган В.В. Нагорный башкыларны чалап, национал хөгжүм херекселдериниң салбырын училищеге ажиткан. Бөгүн ол салбырның баштайгы доозукчулары болган — Тываның улустун хөөмейжилери Андрей Монгуш, Игорь Көшкендей, национал оркестриниң дирижеру ТР-ниң уран чүүлүнүң алдарлыг ажилдакчызы Аяна Монгуш оларга чаңгыс чер-чурттуглары шупту чоргаарланыр. Башкызының ажил-херээн олар уламчылап турар.

40 ХАРЛААН ШКОЛА

Фойениң дөрүндө кып-кызыл улуг стенд. Ону Республиканың В.Д. Кенденбиль аттыг уругларның уран чүүл школазының

40 харлаанынга тураскаат болду. 1979 чылда куугунуң институтунун доозукчузу хөгжүм башкызы Любовь Лаевна Хууракайны школа бир дугаар директору катомуйлаан төөгүлүг хүнде лээш, бөгүнге чедир ажилдыралын көргүскен. Школа хоочун башкылары М.А.рова, В.Д. Ондар, М.М. Д. В.А. Танов, Т.Б. Өртөнай Куулар олар бөгүн шупту алдарлыг башкылар апар. Оларның фото-чуруктары көрүп болур.

ОНЗАГАЙ БИБЛИОТЕКА

Библиотека системээ ажилдакчыларының апардан Караа көрбестериниң ту библиотеканың делгелгелер сонуургадым. Ооң бир дуга директору (1986 ч) Света Чалбаевна Шимит — амын алдарлыг ажилдакчы Библиотеканың ажилдап турчаа аргаларын, техниктиг риг-херекселдерин, «чугаа турар» номнарын канчап нуургавас боор. Ылангыч көрбес кижилерге ол библиотеканың бүдүн делегейни солуп турдыр деп билдим. Чылдан чыда библиотеканы чаарттынып, ээти тиражыг номнарны безиктирикче парлап үндүрүп апарган.

ХООЧУННАР — МУРНУКУ ОДУРУГА

Делгелге көрүп турарыңар шак эрткени безин билдим пейн барган. Көрүкчүлериң лынче киреринче кыйгыра берди. Мурнуку одуругда хүндүт олуттарда орден, медалдар херек сыңмас культураның болгаш уран чүүлдүн хоочуннары. ТР-ниң Чазааның чанында үрер хөгжүм оркестриниң байырымныг оюнунун соонда кезээниң башкарыкчылар сценалар ТР-ниң культураның йыды Алдар Тамдынны чапты.

— Эргим өңүктөр, хүндүт хоочуннар, уран чүүлчү эш-

ЭЛБЕК БОЛДУ

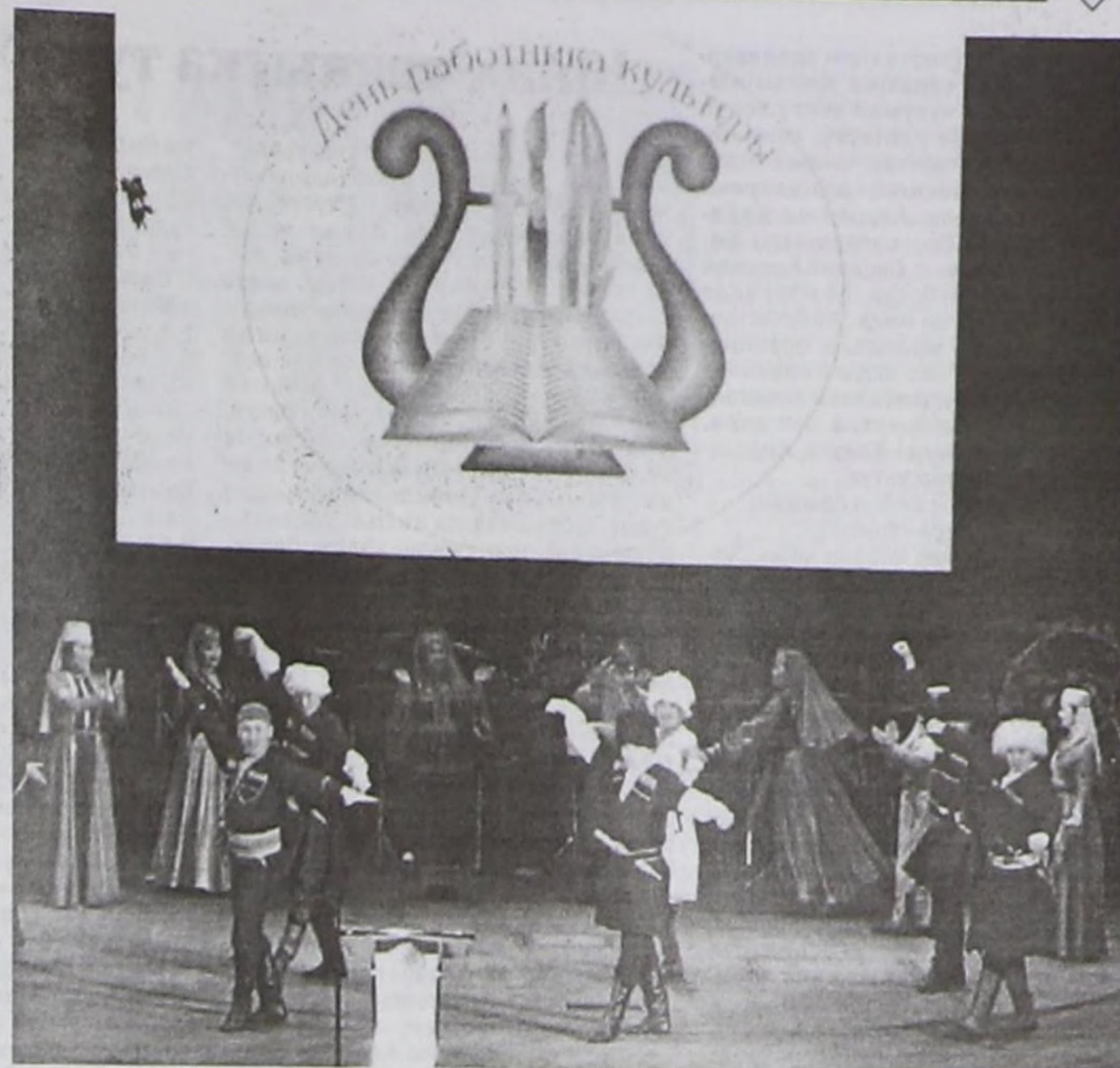
портж

ннүн мендизи-биле! Ба-
п-биле!
ун Россияның культура
акчызының хүнүн база
сады байырлаар аас-ке-
аваржып турар-дыр бис.
даа мурнунда Тываның
ны Шолбан Валерьевич
лдуң өмүнээзинден изиг
чедирерин чөпшээрер.
р. Силерниң амыр-
к ажил-ижиңерни хан-
лип, ону бедии-биле
шаан, моон соңгаар-даа
ылдаарын, ал-бодуңар
олурун, өг-бүлөңер аас-
болурун күзгүн ооң чы-
ерин силерге дамчыдып
Бо хүнде, бо шакта ол
а ажил-агыжы сургак-
сында чоруп турар. Бо-
да база силер бүгүдөгө
галарымга улуг-улуг

талазы-биле эң эки ажил-
дыг албан чери» — ТР-ниң
Чазааның үрер хөгжүм орке-
стри; профессионал уран чүүл
талазы-биле эң эки ажилдыг
албан чери — «Хөөмей БИТ»;
улусчу чогаадылга талазы-
биле эң эки ажилдыг коллек-
тив — Меңгүн-Тайга кожуунуң
улусчу театрының коллек-
тиви; эң эки культура албан
чериниң удуртукчузу — Нацио-
нал музейниң директору К.А.
Бичелдей.

Сценаже үнүп келгеш, шаңна-
лын ап тура Каадыр-оол Алек-
сеевич чугаалады:

— Байырлал-биле! Мен мын-
ча чылдарда кандыг ажилга, эр-
ге-дужаалга ажилдавадым дээр.
Ынчалза-даа «Эң эки удуртукчу»
деп шаңналды чүггө силер-биле
культура ажилдакчылары-биле
ажылдааш ап турарым бо-дур.
Аажок чоргаарланып тур мен,
улуу-биле четтирдим!

Өвүр кожуунуң уруглар биб-
лиотеказы, Барыын-Хемчик
кожуунуң төп библиотеказы,
Чеди-Хөл кожуунуң Культур-
а бажыңы, Тожуда Салдам
сумузуң кедээ Культура
бажыңы-дыр.

ШАҢНАЛЫ 50 МУҢ РУБЛЬ

50 муң рубль түңнүг акша
шаңналдарын эң эки ажилдыг
культура ажилдакчылары А.Г.
Бадыраа (Тес-Хем), А.Д. Шой-
зат (Чаа-Хөл), Ш.А. Соян (Чеди-
Хөл), Ч.Б. Ондар (Сүт-Хөл), Ч.Б.
Куулар (Теве-Хая), В.В. Самбуу
(Кочетов), А.Д. Иргит (Кызыл-
Хая) оларга тывыскан.

Россияның культура ажил-
дакчыларының профэвилел-
дериниң Тывада салбырының
удуртукчузу, ТР-ниң алдарлыг
артизи Галина Сюрюн байыр че-
диргеш, хоочун культура ажил-

дакчыларыңа шаңналдарны ты-
высты. Ол дээрге Чечек Салчаков-
овна Монгуш, Нина Серекеевна
Күжүгет, Валентина Сайыновна
Чооду, Мария Монгушовна Лоп-
сан. Татьяна Чымбаевна Ооржак,
Любовь Николаевна Хууракай,
Чечекмаа Салчаковна Бадан
болгаш өскелер-даа тускай хө-
рек демдектерин алдылар.

БАЙЫРЛАЛДЫҢ КОНЦЕРТИ

Байырлалдың концерти В.
Көк-оол аттыг национал хөгжүм-
шии театрының «Ханума» деп
шиизинден көргүзүг-биле эгеледи.
Улаштыр Кызылдың уран чүүл
колледжиниң сургуулдарының,
Р.Д. Кенденбил аттыг уран чүүл
школазының, Н. Рушева аттыг
уругларның уран чүүл школа-
зының өөреникчилериниң,
күрүнениң «Саян» ансамблиниң
артистериниң күүселделерин ма-

гадап көрдүвүс. «Дебюд» тускай
шаңналды алган Айыжыларның
өг-бүлө бөлүү дүүн чаа Москвага
«Новая звезда» фестивалдың
гала-концертинге киришкеш,
Тывазынче ужуп чанып келгеш,
бажыңнарынче безин баар чай
чок, ол дораан театрывыста бо
байырлалга киржип, чонунга өөрүп
четтиргенин илередип, «Бай-ла
Хемчим» деп Тываның улустуң
ырызы-биле чыылганнарга аян
тутту. Тываның уран чүүлүнүң
мастерлери — ТР-ниң алдарлыг
артизи Эльвира Докулак, ТР-ниң
улустуң артизи Софья Кара-оол-
Дулуш оларның тааланчыг ыры-
лары-биле кезээ доосту.

Байырлал доозулган. Культ-
тура ажилдакчылары төңчү чок
ажыл-ижинче катап шымнып
кирипкен.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.
Чуруктарны ТР-ниң
Культура яамызындан алган.

иннерни, аас-кежикти

тын база-ла бистерни
п-херектер манап ту-
мөөрейлер, янзы-бүрү
льдар, гастрольдар,
илер, концерттер... Бо
хүннү бедик сеткил-
рттирериңерни күзеп,
вис силерге улуг кон-
леткээн. Эки дышта-
яңарны күзедим.
үг хоочуннар, эргим
Чылдың-на бо ба-
нүнде бистер эң эки
коллегаларывысты,
этеривисти онзалап
р, акша шаңналдары
и көргүзүп чаңчыккан
аза ол шаңналдарны
чөпшээрер — деп,
аалаарга, адыш час-
ары динмиттелди.

100 РУБЛЬДИҢ ШАҢНАЛДАРЫ

ыр сайыт чылдың-
а ажилдыг коллек-
РФ-тиң Культура
ың тыпсып турары
рубль түңнүг акша
арын тиилекчилер-
жан. «2018 чылда

ШЫЛГАРААН АЖЫЛДАКЧЫЛАР

Шаңналдар уламчылаан:
«Эң эки театр режиссеру» —
Айдыс Чимбаевич Чадамба
(Ойнаарактар театры); «2018
чылда культура болгаш уран
чүүл өөредилге албан чериниң
эң эки башкызы» — ТР-ниң
алдарлыг артизи, Кызылдың
уран чүүл колледжиниң баш-
кызы Эльвира Доржуевна
Докулак; «Эң эки артист» —
ТР-ниң Улустуң артизи Со-
фья Дакпай-ооловна Кара-
оол-Дулуш, ВлюТока аттыг
симфониктиг оркестриниң,
ТР-ниң Чазааның үрер хөгжүм
оркестриниң солизи; «Де-
бюд» — Айыжыларның өг-
бүлө бөлүү; «Уран чүүлге ба-
раан болганы дээш» — То-
мас Коңзай-оолович Мон-
гуш, Кызылдың уран чүүл
колледжиниң башкызы.

ТЕРГИИН КУЛЬТУРА ОДАГЛАРЫ

100 муң рубль түңнүг акша
шаңналдарын 173 библю-
отеканың болгаш 144 кедээ куль-
тура одааның ажилдакчыла-

«Хемчик» деп сөстү кижиге адай кааптарга, кижиниң караанга кайгамчыктыг каас-чараш чурумал көстү хонуп кээри дег, «авай» дептерге, кижиниң сагыш-сеткили чайгаар чылый бээр. Хемчик хемниң солагай талакы эриин эжелей чурттаан Алдынчы Кара-Монгуштарның бир салгакчызы болур, бистиң ававыс Пюрюна Белекей Тевековна чораан болза, бо март айда 100 харлаар турган ийик. Ававыстың ачазы тоолдаар, моолдаар, орустаар Тевек-Кежеге он сес кады төрөөнниг кижиге дээр. Ававыстың авазы Ховалыг Кыстанмай Ак-Кирбиговна деп кижиге. Кырган-ачавыс Тевек-Кежеге Алдынчы Кара-Монгуштар уктуг.

...Айт бажы дег алдын тыпкаш, Амыраан-на Кара-Монгуш...

Авамның чурттап чораан чери Сүт-Хөлдүн Алдын-Хавак, Чалбак-Хараган. Чайын чурумалдыг чараш оран Сүт-Хөлдүн эрининге чайлаглаар турганнар. Ававыс бичиизинден-не кончуг чараш, топтуг-томааннын кайгадыр турган. Улус кыйгырарга безин: «Оой!» деп чымчаа кончуг харылаар турган. Сөс-домаа безин чымчак, эвилең-ээлдек бичии уругну улус-чону безин «Кежегениң бо уруу база-ла бир янзы, кончуг-ла кижиге болур боор» деп чугаалажыр турган дээр. Шынап-ла, ындыг болганы-даа чадапчок.

Дайынның кадыг берге, дошкун чылдарында ававыс Москвага өөренип турда, ачавыс ССРЭ-ниң НКВД-ниң төп школазынга долу хандырылгада аштан-чымчак-чөмчөк турар болгаш, хензиг-ле артыкшылыг чөмчөк, бир кескинди хлевин безин карманнап алгаш, ававыска эккеп бээр турган.

Бир-ле катап ТАР-ның СССР-ге элчин Мандарааның кадайы Долгар эжи ававыска чедип келгеш: «Бүгү делегейниң чараш кыстар мөөрейи болур-дур, Белек. Болур-болбас-даа болза, кижиге кэрээлем» — деп, мындыг болган. «Институт красоты» — деп, мындыг болган. «Институт красоты» — деп, мындыг болган. «Институт красоты» — деп, мындыг болган.

Ававыс совпартшколаны база дооскан. 1938 чылда партия кежигүнүгө кирген кижиге. Партияның даалгазын күүседип Чаа-Хөлге, Өвүрге, Эрзинге, Чадаанага СЭКП райкомнарының херээженнер-биле ажилдаар килдистерин даргалап ажилдап чораан. Тыва херээженнерни орус культурага өөредип, хевин чуурун, аш-чем кылып чириин дээш оон-даа

Ынак ававыска тураскаадыг

өске эки чүүлдерге өөредип турган. Ынчангы даргаларга амгы ышкыш мунуп алгаш халдып турар «Оттуг-терге», чычааннар кайда боор. Аъттыг, чадаг, кыштың соогунда безин шанактыг аътка чагы-биле шугланып алгаш, көдээ суурларже сургакчылаар турган. Өвүрге ажилдап тургаш, Сагыже сургакчылап чорааш, бергедежип аарый берген ававысты чагыларга ораап алгаш, шанактыг аътка эккелген. Ынчан бис аргажок бичии, чаш турган бис. Партияның даалгазын күүседип, Чыргакының «Калинин» аттыг колхозка партком секретарылап ажилдап турду. Орта база-ла аъттыг, чадаг кылаштап ажилдап тургаш, кадыы баксыраан кижиге. Аар-берге аарыгның уржуундан ававыс 47 харлыында чок болган. Тываның көскү ажилдакчызы Хертек Амырбитовна Анчымаа-Тока «Выражаю глубокие соболезнования по поводу кончины Белекей Тевековны Пюрюна, одной из передовых женщин Тувы...» деп телеграмманы чорутканы бистиң ававысты СЭКП Тыва обкому, Тываның Чазаа бедии-биле үнелээн деп чүүлү медресеп билип, ававыска чоргаарланып чоруур бис. Дунмам Витя-биле чонувустуң эктинден даянып, эдээнден халбактанып чорааш, алдар-атка чедир ажилдап кагдывыс, ам кайывыс-даа хүндүлүг дыштанылгада бис. Кады кыраан эштиг, эртем-билигиге ажи-толдуг чурттап чоруурувус бистиң аксывыс кежиге.

Алдарлыг алдынчы Кара-Монгуштарның салгалы, мындыг база төрөлдери бар-дыр деп чүүлү сактып билип алыры база артык эвес. Авам дириг чорааш, дунмазы Дырбак Халбычовна Кюнзегешке кончуг ынак кижиге. Кызылга келгенде, оларга баар. Артист дунмазы Оржунмаа — Екатерина Кенденбил, дунмазы «Улустуң чогаалчызы» Екатерина Туктуг-ооловна Танова база бир дунмазы Майя Калдыновнаның оглу Ондар Мөңгүн-оол Дүктенмейович — Тываның улустуң хөөмейжизи, Россия Федерациязының алдарлыг артизи.

Ававыстың дугайында угбам Виканың бижээн чүүлүгө улаштыр кезек бодалдарым бижир бодай бердим.

Бичии, кара чажымда-ла авам меңээ үргүлчү номнар номчуп бээр турду. Школага эге класстарга номчуп-бижи бергенимде бир-ле дугаар «Чүү болуп турганмы?» (Что было?) деп совет чогаалчыларның чечен чогаалдар чыындызы номну авам эккеп бергеш: «Улуг орус чогаалчы Горький ном номчуп чорааш, делегейге билдингир кижиге апарган» деп чагып турганын сактыр мен. Оон эгелээш, авам дайы-бир чер чорааш, албан меңээ ном эккеп бээр. Төрүттүнген хүнүмде азы

байырлалдар болурга-ла ном белекке алыр турдум. Ам сактып ораарымга, С.Сарыг-оолдун «Аңгы-оолдун тоожузу», А.Гайдарның «Чук и Гек», «Школа», тыва улустуң «Ачыты Кезер Мерген» деп тоол ному база делегейде билдингир чогаалчы Э.Хемунгузийниң «Старик и море», индий чогаалчы Р.Тагорнуң номнарын белек кылдыр алганымны сеткилимде ам-даа утпайн чоруур мен. Авам берге аарый бергеш, Красноярскиже эмчилеп чорааш, грузин-армян уктуг чогаалчы, философ, дипломат Сулхан-Саба Орбелианиниң (Орбели) кончуг чараш өңүг, ол үеде аар өртектег «О мудрости вымысла» деп номун сөөлгү катап меңээ белекке берген.

Тыва улустуң «Эртинени черден казар, эртемнерни номдан тывар» деп үлеер домаан база ынак авамның чагы сөзүн күүседип, ном номчурунга хандыкшылым салбайн чоруур мен. 1970 чылда Совет Армияга шериг хүлээлгем эртирип тургаш «Дальняя авиацияның» гвардейжи авиаполугунуң офицер база солдаттар аразында «Эң-не хөй ном номчаан солдат, гвардейжи сержант Виктор Пюрюна» деп, полктун чыскаалыга политотдел начальниги полковник Заливин мээң адымны адап, арткан гвардейжилерге үлеерден алырын чугаалап турду. Ол чүүл меңээ улуг чоргаарал, амыдыралымга улуг идиг болганы чугаажок.

Улус чонга билдинмес авам дугайында мындыг төөгүнү чугаалаксадым. Тыва эки турачыларны фронтуже 1943 чылдың сентябрьда үдеп турда, тыва херээжен чоннуң мурнундан чаңгыс чер-чурттууларыңа чагыс-сөзүн берип, төрөөн Тывазынче тирилгелиг, кадыкчаагай, дириг эеп чанып кээрин күззэн. Бистиң ававыс ынчан 24-ле харлыг аныяк-чалыы турган.

1944 чылдың чайынында Сталинниң айтышкынын езугаар тыва эки турачыларны дедир Тываже чандырып турда бистиң ававыс, ачавыс Тываның Москвада элчин чериниң ажилдакчылары-биле Москваның Киев вокзалындан уткуп алганнар. Авам, ачам эки турачыларны Кызылдан дайынче үдээш, Москвадан дайын фронтундан эеп чанып кээрге, уткуп алганы улуг төөгүлүг чорук деп бо-

даар мен. Ол чылдарда ававыс Москвада, ачавыс ССРЭ-ниң НКВД-ниң төп школазынга өөренип турганнар.

Бир-ле катап армия генералы Стученконун дайын дугайында видная наша судьба» деп номун олорурумда, авам, ачам номда фото-көрүп кааш, 1944 чылда күскээр Москвага Белорусс вокзалында эндерик туттурган немец генерал офицерлер, солдаттарны дүжү хоорайның кудумчуларына сүргүгаш эртирип бар чыдырда көрүганын чугааладылар. Орус чо сагыш-сеткилиниң быжыг туруш культурулуг, боттарын ап билирин чан авам, ачам кайгаан. Тутту немецтерже алгырып-кышкырып сөглөп, ыглап-кускуннап турар чок, ыт-дааш чок көрүп эртирип чугааладылар. Совет Армияның Белорусс партизаннарының «Баграт дээр операциязынга туттурган немец кудумчуга эртерге, соондан дезинфекциялар кудумчуну чуп кааптар ду деп меңээ чугаалап бергеннер.

Дайынның кадыг-берге, аш-чутту лерин кежиге көрүп, идик-хевин аш-чемге орнап, агаардан халдааш га удур студентилерниң дружинага киржи, каыт бажыңнар крышазы дежурныйлап, орус совет чоннуң чар тирилгени чедип алганын көр болгаш, бистиң ада-иевиз орус чо хүндүлөп, олардан эки чүведен өөрө ап чорунар деп чагып чорааннар.

Ававыс Белекей Тевековна Т.Арат Республиканың Күш-ажыл орни-биле база ТАР-ның Биче Хурамын Хүндүлел бижи-биле шаңнаткан. Шадагы ол үеде Тываның херээжен чонун аразында ындыг улуг бедик шаңнал кижилер ховар. Ававыс, ачавыстың бичии ажи-толуг «доктаавайн» чорза-ажыг-шүжүгге алыспайн, угбам-мени божуп-төрээш, төлөпиг кижиге кылдыр азырап каанынга чоргаарлап чоруур бис.

Ынак ававыстың чагыс-сүмезин, чараш аажы-чаңын кезээде сактып чору бис. Ававыс биске кажан кезээде орун тыр сылдыс-биле дөмей чырып чор. Төрүттүнгенден бээр 100 харлаан ху таварыштыр бо чүүлүмнү ынак ававыска адып бижидивис.

Хүндүткел-биле,

Виктория ПЮРЮНА
Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы, Чадаан хоорайның хүндүлүг чурттакчызы

Виктор ПЮРЮНА
Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, Шагаан-Арды хоорайның хүндүлүг хамаатызы

Туберкулёзтан камгаланыңар

Туберкулёз аарыын тодараткан соонда ол дораан эки эмневес болза, аарыг ханылаан түннелинде кижини инвалид болган байдалга чедирер. Оон аңгыда сөөлгү үеде чамдык туберкулёзга удур эмнер ук аарыгның микробтарын узуткавас, күш четпес, дээш чок аларган. Ол эмнерниң орунуга ажыглаар чаа эмнер-биле эмнелгелер долу эвес хандыгынып турар. Мындыг байдал база аарыгны когун үзе эмнээринге шаптыктап, эмнээшкениң түннели чедимче чок болуп, аарыг кижилерни инвалид болур деңгелге чедирип турар.

Туберкулёзтан чаа аараан ажилдап турар хамаатылар бюллетень езугаар эмнээшкени 8-12 ай дургузунда ап, кадыын экижидип алыр эргелиг. А республикада туберкулёзтан колдуунда ажил-агыга тургустунмаан, социал байдалы куду деңгелде кижилер аарып турар. Социал-медикиг экспертизаның күрүнениң федералдыг албан чериниң ажилдакчылары хамаатыларны инвалид болган деп шиитпирлээрде, Россия Федерациязының Чазааның хоойулары, доктаалдарын, ажил-агы болгаш социал-хөгжүлдө яамызының дужаалдарын барымдаалап түннелди үндүрүп турар.

2018 чылда Республикада ниитизи-биле 566 хамааты туберкулёзтун салдарындан инвалидтер болган (2018 чылда — 626), оларның аразындан 18 хардан биче назылыг уругларның саны — 12 (2018

чылда — 13).

Республикада 2018 чылда 146 хамааты инвалид болган, оларның аразында уругларның саны — 5. Инвалид болган улуг кижилерниң санын 10 000 чонга хамаарыштырарга, 7,0 болган. Россияның 2018 чылда ортумак көргүзүүгө деңгээрге, ол көргүзүг 5,4 катап хөй болуп турар. Инвалид болган уругларның көргүзүү Россиянындан 4 катап улуг.

Чылдың-на 18 хардан улуг назылыг инвалидтерниң кол нуруузу (93 хуу) аныяк болгаш ортумак назылыг кижилер болуп турар. А пенсионерлерниң саны 6,4 хуудан көвүдөөйин турар. Туберкулёзтун салдарындан инвалид болганнарының аразында өкпезинде аарыглыг кижилерниң саны 95 хуу чедип турар. Инвалидтер аразындан 2 дугаар бөлүктүн инвалидтери колдуан 60 хуу чедип турар. Ук көргүзүг хоочураан аарыглыг инвалидтерниң кол нуруузу деп бадыткап турар.

Чылдың Улуг-Хем, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик болгаш Бай-Тайга кожууннарда база Ак-Довурак болгаш Чадаана хоорайларда өкпе аарыглыг инвалидтерниң саны көвей болуп турар. Амгы үеде Тывада инвалидтерниң аарыгның чылдагааннарының аайы-биле алырга, туберкулёз чүрек-дамыр болгаш ыжык аарыгларының соонда үшкү черде турар берге социал аарыг деп санадыр. Ынчангаш туберкулёз талазы-биле байдал республикада

нарын болуп артпышаан. Бо аарыгны чавылдырар дээр болза, аарыг кижилер эмчиниң сүмезин езугаар үзүк чокка эмнээшкенин албышаан, санитар-гигиена хемчеглерин сагыыр ужурлуг. Аарыг кижилер бажыңыңа аргалыг болза, аны өрээлге чурттаар болза эки. Бажыңыңа өрээлдерин үргүлчү агаарладыр болгаш хлор холумактыг суг-биле аштап-чууру чугула. Чөмөннир аяк-савазын аңгылашчууру бетиңде тускай хлор холумактыг бүдүмелдер холаан сугга шыгыдып-туугузар ужурлуг. Аарыг кижилер чөдүрүп турар үеде аскын холу-биле дуглаар база микробтарны узуткаар холумактыг дуглап чараа чыыр тускай саваны ажыглаар чугула. Орун-дөжекте чайгы үеде хуу караанга үр тургузарга, туберкулёзтун өөскүдүкчүлери узуткаттынып болур. Аарыг кижиге-биле кады чурттап турар бүлүениң кежигүннери эмчи хыналдазын чылда 2 катап эртер ужурлуг. Аарыгны эге-чадазында тодарадыр сорулга-биле чурттакчы чон профилактиктик ниити флюорографтыг болгаш Манту аргазының шинчилгелеринден ойталап-вайн чылдың хынадып алыры чугула.

С. СЕДЕН

Социал-медикиг экспертизаның Тыва республикада күрүнениң Федералдыг албан чериниң 5 дугаар бюрозунун удурткучу

Туберкулёз — халдавырлыг болгаш социал аарыгларга хамааржыр. Аарыгның өөскүдүкчү микробтар колдуунда өкпе туберкулёзунун ажык хевиринден аараан кижилерден агаар дамчыштыр кадык кижилерге халдаар. Чамдык таварылгаларда аарыг малдың эдин, сүдүн чедир хайындырбайн чөмгө ажыглаан түннелинде микробтар кижиниң организмиче кире берип болур. Кажан организм кадыкшыраак, камгаланыр күштери быжыг болза, аарывайн барып болур. Бо аарыг амыдыралының социал байдалы куду деңгелде турар кижилерниң аразында негтерегей. Туберкулёз аарыгы эге чадазында баштайгы айларда аарыг кижиниң бодунга билдиртпес, хала чок боор, ынчангаш аарыг ханылап, организмге негтереп, үзе эмнээри нарыдай бергенде аарыг кижилер эмчилеп эгелээр. Россияда туберкулёз-биле демиселди күрүнениң кадык камгалал талазы-биле кол сорулгаларының бирээзи деп санап турар. Ынчангаш бо аарыгны эге чадазында тодарадыр сорулга-биле бүгү чонга ниити эмчи шинчилгезин чорудары көрдүнгөн. Бичии уругларга болгаш элээдилерге чылдың Манту дээр эртемденниң чогааткан аргазын ажыглап, шинчилгени чорудуп турар. А 15 хардан улуг назылыг чон флюорографтыг шинчилгени чылдың эртип алыры чугула. Бо аргаларның кайызы-даа организмге хара чок. Эрте тодараткан аарыгны эмнээр хуусаазы кыска болгаш чарыгдалдары эвээш болур.

Чазак Даргазы

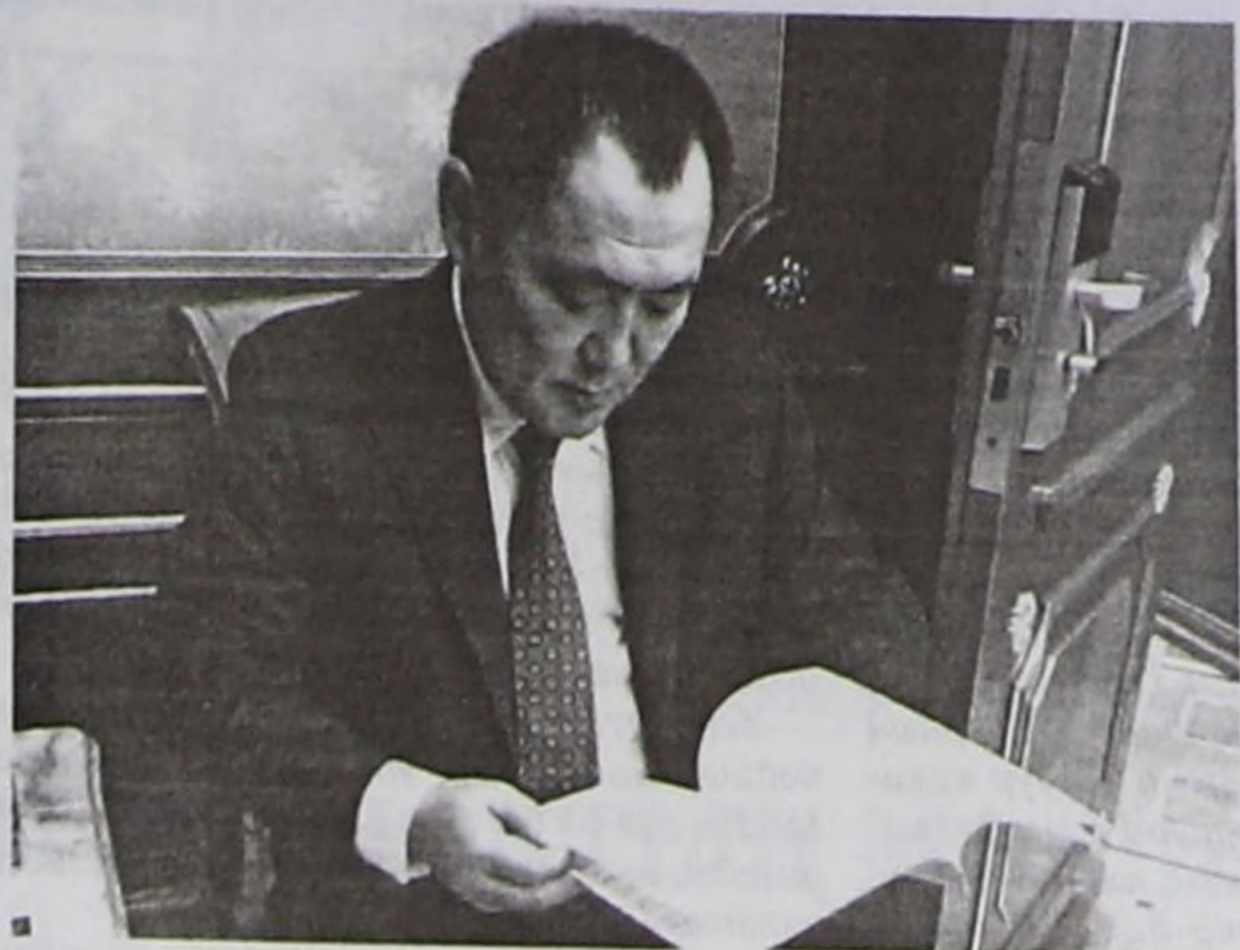
Социал четкилерде

ваның Баштыңы Шолбан Кара-оол амгы Москвада ажил-агыйжы сургакчылаашкында. Чың келир үеде сайзыралыңа хамаарышкан аргыларны Россияның Чазаның деңгелинге аргар ховар арга таваржып келгени өөрүнчүгүзү, харысалга кончуг улуг. Бо хире чайында безин Тывада чүү болуп турарын аралдан черле салбас. Бо удаада культура чакчыларының байырлалын база кичээнге кытырбаан.

ндүлүгү бүгү Тываның хөй талаалыг, хөй уткалыг арганың ажилдакчылары!

ериниң профессионал байырлалыңар таварыш-килимниң ханызындан байырымны чедирип турва дээрге аажок күштүг салым-чаянныглар аарын өске черден келген улус дораан эскерип, үнелелин бээр бистерге чаңыл апарган. Культуралдакчылары чоннуң сагыш-сеткили-биле, ооң чы-биле, байлак уран чаяалгазы-биле ажилдап болгаш, амыдыралда эң-не аас-кежиктиг улус деп оруур мен. Олар бүгү назынында аас-чогаалдан четтинген уран чүүлдүң кайгамчыктыг хуулга-егейинде чурттап чоруурлар. Хөгжүмнүң, уран чың, танчы-самның, янзы-бүрү көргүзүлгелерин кыгавышаан, чараш уран чүүлдүң хевирлерин

таварыштыр улус-чонунга кижизидилге ажилын кылып чоруурлар. Уран культуравыс ачызында Тывавыстың салым-чаянныглары бүгү делегейде чер-чуртун алдаржыдып, боттарының ат-алдары динчиреп, янзы-бүрү фестивальдарның кезээде дээди шаңналдарын чедип ап чоруур үнелеп, аңаа чоргаарланып, оларны деткип чоруур бис. Оларның ажилы херек кырында

көзүлбес-даа болза, кижилерниң сагыш-сеткилинге кезээде уттундурбас исти арттырып чоруур. Уран чүүлге бердинген кижилер сагыш-сеткилинден бүгү назынында аңаа долзуу-биле бердинип артып каар. Ынчангаш, культура ажилдакчыларын алгап-мактаан хүнүнде, оларның амыдырал-чуртталгазынга чайынналчак чедиш-кинерни, өг-бүлезинге аас-кежикти, чогаадыкчы дилээшкinnerни болгаш каң дег кадыкшылды күзеп тур мен!"

«Бистиң күрүнестиниң найысылалында, чер-чуртумдан ыракта, ооң келир үеде сайзыралы дээш хары-салгалыг ажил-херектерни кылып чоруп турзумза-даа, чаныксап, дедир чоруксаарым аажок. Ажырбас. Кызып туттунар херек. Федералдыг төптөн боттуг дуза кадарыңче угланган тускай программаны черле чедип алырын кы-

зыдып тур мен. Черле боттаны бээринге бүзүрелим улуг. Чүге дээрге Россияның Президентизиниң Тывага онза хамаарылгазы, Чазак Даргазы Дмитрий Анатольевич Медведевтиң доктаамал дузазы болгаш бистиң черниң чоргаар огул Сергей Күжүгетовичиниң чону дээш кезээде сагыш салышкыны мээң бүзүрелимни бадыткап турар».

«ШЫННЫҢ» почтазындан

Чун өгбениң сүмези

Суггат – бедик дүжүттүң магадылалы

иң республиканың агаар-бойдузу дыка өскерлип турар. Часкы үеде барык бир ай иштинде соок хат хадып, бүгү-ле шыгын кургадыптар. Ооң түңнелинде тараа, и, ногаа дээш өске-даа тараа культураларының дүжүдү олору кымга-даа билдинген.

лын февраль айда Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйжы хову ажилыңа тургустунуп кээп турар айтырыгла-емденнерни база кириштирип арга-сүмезин алган. Часкы чүгүле суггаттыг черге чорудар деп айытканы дыка-ла бүгү-ле сагыш-сеткилим-биле деткип тур мен. Маңаа суггат а бодумнуң ажилдап турган үемде амыдыралга ажылга-сүмемни республиканың агрономнарынга, сугатчы-дамчыдар бодалдыг мен. Чүге дээрге назы-харым 90 харан. 71 чыл иштинде малчыннап, комбайнер, трактористеп, теп, партия обкомунга, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң 3 депутаты тургаш баштай Дээди Советтиң аграр комитетиниң сөөлгү 5 чылда ол комитетти удуртуп ажилдап турган мен. АССР-ниң 1960 чылдарның төңчүзүнде мелиорация болгаш а-агыйжының сайыды Монгуш Букулдурешович Достак-оол дээш ажил-агый эргелелиниң бүдүрүлгези кожууннарны үшүп, барыын, мурнуу) чарган. Зона бүрүзү удуртукчу дарга-скай эртемниг специалистерлиг. Суг эргелели кожууннарга техниктиг суггарылга системазын ажылгап турган.

емнин Хайыракан, Барыын-Хемчиктиң Аксы-Барлык, иның Базарык деп черлерге болгаш өске-даа кожууннар-ылга системазы ажылдап турган. Суггарылга черлерин белеривис чүс-чүс эвес, а муң-муң чылдар дургузунда юраан. «Арат бугазы» дээр сугларның унунга инженерлиг арны кылып. Бо бүгү 1990 чылдарда ССРЭ-ниң буурап биле ээ чок апарган. Амгы үеде бар аргаларны ажылгап, ериниң унун аштап-арыглап тургаш, сугларны арыглаары ижээлээрге Улуг-Хемниң Арыг-Бажы, Чааты, Торгалыг, Ишти-Хем. Шунту улуг-биче буга сугларлыг. Өске ко-а база-ла ыңдыг черлер бар.

еде сугну чайып тургаш, улуг эвес тарылга черлерин дош-тургаш суггарып чугула. Совет үеде дөрт чүс муң гектар өлү турган болза, ам үжөн муң гектар-дыр. Бо шөлдерге шу бузуп алгаш, ажылгап болур. Хар доктаадыр херим-ни чүге ажылгап болбазыл. Оон ыңай Улуг-Хем кожууннуң ке, Арыг-Үзүүнче бар чыдырда улуг эвес бедик тейигештер ртузу-биле 1-2 каът суг бугазын чорудуп турган оруу ам-даа дар. Бистиң өгбелеривис сугнуң бодунуң базышкыны-ер артының тараа шөлдерин суггарып чораан. Бо дээрге га-дыр, кандыг-даа чарыгдал чок. Ону үндүрерде, хүүрек ире оңгаржыгаштарны казар, өскээр ага бээр болза, сай-иннеп тургаш, үндүрө бээр.

гаар чугула айтырыг, сугатчыларны шилип, оларны чер-ның аргаларыңа өөредир. Чүге дээрге шөл дески эвес мдык черлер бедик, чавыс-даа болур. Бо таварылгада чиик (чит) сугну дозуп тургаш сиңирер. Сугатчыларның дыг сонургалын көдүрери-биле, эки дүжүт соонда немей урар болза эки. Иитизи-биле чугаалаарга, сугатчы кижилер, сугнуң чылар-чылбазының дугайында билиглери ижи ышкаш болур.

ууга дөстөрүн, суг баштарын бистиң өгбелеривис байыр-лга дагып, чер, суг эзлеринден эки дүжүттү дилеп турган угат талазы-биле бодалдарымны мооң-биле доозайн. да хөрзүн, чемишчидилге дугайында таныштырар мен.

Тадар-оол ТАНЗЫН-ООЛ,
ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы.

«Шын» солунуң 2019 чылдың март 14-те үндүрүлгезинде Сарыг-оол Санчының «Кара дашка харыылыг» деп материалын номчааш, бистер, Куулар Орус Дөңгүр-ооловичиниң уруглары, төрелдери «чүнү-ле чедип аар дээш ынчап турар бижээчи боор» деп бодап тур бис.

Ачавыс дугайында ол хүрээге 2 чыл өөрөнген-даа дээр-ле. «Кызыл-Даг хүрээзинге чон танывас боорга, чечен-мерген сөстүг болгаш чон мур-нунга чүү деп-даа турган кижилер – дийин» деп-даа каан. Кызыл-Даг хамаанчок Бүгү Бай-Тайга чону таныыр турду ыйнаан. Аңаа туруп алгаш, чурттап, чон-биле чугаалажып, хүрээни кады тутчуп, сүмелеп турган кол кижизип турган эвес чүве бе? Бодунуң-на кылып алган хүрээзинге, бодунуң-на өөредип каан хуурактарының мур-нунга мегелеп канчап ном номчуур боор, ооң бүдүш-байдалыңа-даа таарышпас чүве-дир оң! Чоннуң база школаларның организацияларның салганы өргүл акшазын дораан-на квитанция азы саазыңа хол үжүү бижидип ап чораан. Кызыл-Даг хүрээзинге база садик, школаларга дуза кылдыр берген акшаларының саны, берген хүнү, хүлээп алган кижизинден бээр шыңзыткан факт документилер бисте бар. Шыгжагда. Ынчангы почта начальниги турган Рада, Таяа база ол үеде Кызыл-Дагже баарда, сөөртүп турган чолаачы-лар бадыткап болур.

«Кара дашка харыылыг» деп чүүлү бистер бижири эргелиг улус эвес бис бе?

2 чыл, 5-даа чыл өөрөнгөн болза, бодунуң оккур угааны-биле эртем-билиглиг кижилерден катап өөренип тургаш, шажынны башкылап-даа, суртаалдап-даа, хүрээ биле өг-дуганны Тыва-га тургузарыңа Сарыг-оолдуң ол бижири каан хүндүткелдиг башкылары-биле кады кирип-даа чораан кижилер. Чоннуң, чогаалчыларның ону башкы, суртаалчы дээринге уруглары, төрелдери шын деп үнелээр бис.

Таанда, кижилер эки чүвени кылып чорааш, бурганнай бээрге, хөй чылдар эрткен соонда Сарыг-оол чон төөредип туруп бээрге, уруглары, төрелдери хомудуп тур бис, чонувус. «Оода-ла Даваа кырган-ачайның уруу Дыдыл угбавыстан барып айтырып алырын сүмелээр-дир мен» – деп-даа каан. Дыдыл угбавыс канчап Сарыг-оолга катчы бээр боор дээш, ол угбавыстан чүве айтырып барып-даа турбас бис. Угаанның кижилер чүвени чаңгыс номчааш-ла азы чаңгыс дыңнааш-ла, билип кааптар болгай. Кырган-ачавыс Шулуу Чымбаевич база ону ынчаар сөглөвөс-даа. Эрес-оол деп оглунуң өөнге ол хелиң назы улгадып келгени-биле кезек-кезек болгаш, «дыштанып аарым ол» дээш, албан 3 хонар турган. Ол үеде ол солун чүүлдерни төөгүп чораан, ачавысты-даа бактаваан, шын эвес кылып тур деп сөглөп көрбээн, харын деткип, өөрүп чораан. Ооң бадыткалы кады кылганы алмаз судур. Черле бүзүрелди-биле бадыткап шыдаар бис. Ам-даа бисте факт, барым-даа документилер, шаңнал бижикир, херечи кижилер бар. Херек болза, солун арныңа эвес, кады өзүп келгенивис Са-рыг-оол-биле арын көржүп, судка ужуражып, чарылдажып болур-дур бис. Судка киришкен кижилер бүрүзүнүң болгаш судтуң чарылдалдарын ол боду төлээр болгай. Чаңгыс черде эвес бис, Тывада тарай чурттап чоруур бис. Сеткилин, бодуң биске судка ыраа сөглөп берзин! Чыдаанада

«КАРА ДАШКА
ХАРЫЫЛЫГ» деп
материалга хамаарыштыр

– 1, ыраккы Каа-Хемде – 1, уруглары – 3, кенни – 1, Шеми биле Кызылда эң чоок төрелдери бар, ооң кырынга уруг-дарыының ажы-төлү хөй. Мынча төрелиниң чаш ажы-төлүңге чүү дээрли, аны-яктарывыс кырган-ачазын канчаар үнелээрли? Сарыг-оолдуң чулчурушкуну шын-дыр деп бо-дай берзе канчаарлы? «Шынны» бүдүн тыва ном-чуп турар, чонувус шын билип көрүңер, ачавысты катап-катап нүгүлдөп бижириге, хомудуп тур бис, чонувус. Эки чүвевис: ооң ажилдап чорааны, кы-лып, бижири, чыып каан эртемге херек чүүлдерин ыяк бижири, демдегеп каан документилери бар, херек болза, көргүзүп болур бис. Ачавыстың намдар төөгүзүндөн каш одуруг. Чыдаананың алды хүрээге шавылап чорааны шын. Алды, Үстүү хүрээлерге чон хүлээп ажилдап чорбаан. Шагаан-Арыгга, Хайыраканга чон хүлээп, хуурак-тар өөредип чорааны шын. Бо шагның кижилерин өөредир аңаа белен болганын бижири каан. Чижээ: Саая Көгел, Сергей Кочаа. 17 харлыг турган Артём Салчак, Серенот эмчи. Аңаа төвүт үжүк-бижики эки билир Хандагайтыдан Тоня Донгак, төвүт дылды дээди эртемни Ленинград университетиниң чөөн чүк факультетинге чедип алган Рита Сумбаа база ол-ла өөредилге черин дооскан Марина Монгуш олар дузалажып, айтып берип турганнар. Рита Сумбаа Германияга ажил-дап тургаш, шөлээ үезинде келгеш, хуурактарны төвүт бижикиге хынааш, номчуп, бижири билир деп бадыткап берип турган. Тывага шажынның тывылганын, хөгжээнин, буураанын Марина Монгуш шинчилеп бижээш, кандидат ат алырга, К. Орус өөрзүн сеткилин бижири каан. Чамдыкта уругларыңа ол дузалаар, уруглары аңаа база дузалаар, эртем-билиглиг улустан кезээде өөренип, айтыртынып чораан. Сарыг-оолдуу-биле алырга, чүгүле хүрээге өөрөнгөн улус лама башкы боор ышкашыл? Бо шагда болза ыңдыг, документ чок болза, ламалавас. Ынчан кад-рлар айтыры берге, куруг черден карак кызыл ажилдың ачызында, чазак-чагырганың, чоннуң база чок черден өөренип турган хуурактарның кызымаа-биле шажынывыс сайзырап тур ыш-кажыл өөредип каан хуурактары бо хүнде чон аразында эки ажилдап чоруурлар. Тывага баш-тайгы национал хүрээни 1991 чылдың декабрь 27 ажитканын, аңаа 93 харлыг Шымбай-оол Куулар биле 73 харлыг К. Орус эзулалга кирип, номналды номчаанын төөгү бири. Кызылдың ол чарыкка 2 дуган-өгнү тиккеш, ынчан 95 харлыг Шымбай-оол Дажы-Норбуевич биле К. Орус ном номчуп, эзулал кылган деп төөгүде артып калган болдур ийин. Номчуттунуп-ла, касканнап-ла чорааны дээр, Сарыг-оол! А. Бегзин-оолдуң бижири кааны чүүлү «Черим чуртум кижилери» деп номга 2012 чылда үнгөн чүве. База «А ведь он не ученый-историк. Он простой колхозник, влюбленный в историю родной Тувы» деп орус омактыг журналист В.Межова база бижээн бол-дур ийин.

Уругларының, төрелдериниң
мурнундан Кара-кыс ХОВАЛЫГ.
Бажың-Алаак суур.

Галина СЮРЮН,
ТР-нің алдарлыг артизи, культура
ажылдакчыларының профэвилелдериниң
Тывада салбырының удуртүкүзү.

Солун келбейн барганда, 2-18-10 телефоныг дэл